

TUDAT – TÁRSADALOM – EGYÉN

A társadalmi tudat a fejlődés hosszú és körülményes történelmi folyamataiban bomlik alapformáira. Ez a fejlődés kevésbé érinti azokat a pszichológiai folyamatokat és logikai formákat, amelyekre a tudat épül. A fejlődés elsősorban a társadalmi tudatformákat határozza meg, pontosabban azt a tartalmat, amellyel ezek történelmileg feltöltődnek. Megnyilvánulásának kezdeti fázisaiban a társadalmi tudat mitológiként jelentkezik. Ebben a szakaszban a valós magyarázatok szerves egységet alkotnak a fantasztikus elképzelésekkel: a tudomány, a filozófia, a művészet elemei nem válnak még el a vallásos képzelet szüleményeitől. Az alapformák differenciálódása fokozatosan megy végbe. Előbb a különböző népek vallásai különülnek el a tudomány és filozófia még osztatlan együttesétől, majd ez utóbbiból kiválnak a természettel, a társadalmi étellel foglalkozó különféle tudományok. Ugyanígy differenciálódnak a politikai, erkölcsi és jogi élet normái is. Ez a folyamat pozitív következményekkel jár mind a tudományra, mind a filozófiára nézve, mindkettő egyre inkább megközelíti alapvető sajátosságát és hivatását. A tudomány a szellem olyan létformájává alakul, amelynek hivatása a társadalom felfegyverzése a részfolyamatok okainak és törvényszerűségeinek ismeretével. A filozófia pedig mindinkább a világnak mint totalitásnak magyarázatára szolgáló eszmék rendszerévé válik, mely lehetővé teszi az ember számára a világ, embertársai és önmaga iránti alapvető magatartásformák kialakítását. Közledik specifikumához és céljához a művészet, a politika, a jog és az erkölcs. A társadalmi tudatformák differenciálódását eszmei tartalmuk gazdagodása jellemzi. A társadalmi tudat történelmi-társadalmi meghatározottsága az eszmei tartalom és a magatartásformák fejlődésében követhető nyomon. Az összegezés sajátos dimenziójában a tudomány és tudományok, a művészet és művészetek, a filozófia és filozófiák, a politikai eszmék és intézmények, az erkölcs, a jog, sőt a vallás történetével van dolgunk. Egyszóval a kultúra hosszú és gazdag története áll előttünk.

Tartalmi és formai differenciálódása, térben és időben való elhelyezkedése, jelentésbeli és értékbeli megosztottsága ellenére a társadalmi tudat *rendszerként* jelentkezik, amelyben az eszmék, az érzelmek, a meggyőződések összefonódnak, és kölcsönösen feltételezik egymást. A társadalmi tudatformákra viszonylagos önállóságuk ellenére sem a pusztán egymásmellettség jellemző, hanem a kölcsönhatások szoros összefüggésrendszere.

Mint rendszer és tudatos tükrözési szint a társadalmi tudat csakis az egyéni tudatra épülhet, és az egyéni tudatban nyilvánulhat meg. Formáinak és tartalmának nincs valamiféle szubsztanciális és energetikai hordozója, amely konkrét egyének mellett vagy felett álló lenne. Az, ami társadalmi tudatnak nevezünk, feltételezi az egyének bizonyos csoporto-

sulását, többé-kevésbé szervezett közösségekbe való társulását. A csakis egyéni tudatban létező társadalmi tudat nem egyszerűen összegeződés, hanem olyan szintézis, amely csak általános összközösségi szinten érvényes elemeket, eszméket, érzelmeket és meggyőződéseket tartalmaz. A közösség a társadalmi tudatban egyrészt a könnyező tenmészetet, másrészt saját történelmét értelmezi. Ugyanakkor létrehozza a megfelelő magatartásformákat is.

Szintézis lévén, a társadalmi tudat eltekint ugyan az eszmék és meggyőzések létében és mozgásában adott egyéni árnyalatoktól, de azért konkrét egyének megismerő és cselekvő gyakorlatában realizálódik. Az egyéni alkotótevékenység kultúrában tárgyasult termékei alkotják a technikai, tudományos, művészeti, erkölcsi, filozófiai stb. értékek kincstárát, s mint társadalmi értékek a nevelés és oktatás közvetítésével maguk is részt vesznek az egyéni tudatalakításban. Bár a társadalmi tudat összetevői tulajdonképpen az egyéni tudat információfelvevő és -átadó tevékenységében gyökereznek, az egyéni tudat általános tartalma és lényege a társadalmi tudat eszme- és magatartásrendszeréből származik. A tudatjelenségek szintjén, főleg tartalmi vonatkozásban, nehéz határvonalat húzni egyéni és társadalmi között. „Tiszta“ egyéniről és „tiszta“ társadalmiról aligha beszélhetünk.

Az egyéni és a társadalmi, persze történelmi fejlődésében, egyre inkább fedi egymást. Bár van a szabálytól eltérés, e közeledés során az ellentétek csökkenhetnek vagy meg is szűnhetnek. E téren jelentős előrelépés, ha a szocializmus megteremti a reális gazdasági előfeltételeket ahhoz, hogy az egyéni érdekek, eszmék, célok, meggyőzések és eszmények szervesebben illeszkedjenek a társadalom átfogó nézeteibe, és viszont. Eszményi vonatkozásban a kommunizmus elvont lehetőségeként abszolút azonosságok is feltételezhetők. Valójában azonban legfeljebb aszimptotikus közeledés lehetséges ahhoz, aminek lennie kellene a tökéletes egybeeséshez. A valós mozgások interferenciái ellenére a társadalmi és egyéni tudat közti határok nemcsak, hogy fennmaradnak, de olykor különböző konfliktusok forrásai is lehetnek. Ebben a helyzetben — legalábbis bizonyos viszonylatokban — az egyéni tudatképződmények nem illeszkednek be — vagy legalábbis nehezen illeszkednek — a társadalmi tudat rendszerébe, és fordítva. Az egyéni és a társadalmi tudat egysége és ellentéte a társadalmi lét és társadalmi tudat, gazdaság és ideológia, politika és filozófia, tudomány és vallás, különböző filozófiai elméletek közötti egységet és ellentétet tükrözheti vissza. Bármilyen nagy legyen is a tükrözés részaránya e folyamatban, az egyéni és társadalmi közötti dialektikus viszony a tudatfejlődésnek egyik belső forrása marad. Ebben a dialektikus viszonyban fogadja be vagy utasítja el, veszi át vagy sem egyik ember a másik eszméit, magatartását. Ebben nyilvánul meg az alkotó gondolkodás és a kritika. Az eszmék és magatartások nyílt megütköztetése új eszméket teremt, új meggyőzéseket hoz létre. Ezek kezdetben szubjektív javak. Objektíválódásuk során azonban különböző úton-módon társadalmi javakká válnak, vagyis történelmi valósággá. A társadalmi lét szféráiból aztán tükrözés útján újra visszakerülnek a tudatba. Ebből az oda-vissza játékból — társadalmi lét és társadalmi tudat közt, eszmék és cselekvés, érzelmek és cselekvés közt, elmélet és intézmények közt — született meg a történelem és maga a társadalom. A tu-

dat, különösen társadalmi tudat mivoltában idő- és térbelileg roppant bonyolult módon kapcsolódik a társadalmi léthez. Az a marxi tétel, mely szerint nem az emberek tudata határozza meg létüket, ellenkezőleg, társadalmi létük határozza meg tudatukat, a társadalmi életre vonatkozó valamennyi történelmi materialista elemzésben szerepel. Ezt a materialista tételt messzemenően dialektikus hajlékonysággal kell kezelni, ha meg akarjuk őrizni magyarázó értékét.

A szellemi élet a történelmi fejlődés minden lépcsőfokán a maga módján a társadalmi létkörülményeket és általában a létfeltételeket fejezte ki, s ezzel sajátos módon járult hozzá az életmód különböző társadalmi típusainak kialakulásához. Aktív szerepénél fogva a társadalmi tudat ugyanakkor mindig jelentős tényezője volt a társadalmi haladásnak. Aktív szerepét előremutató tartalma teszi lehetővé.

Abban a történelmi szakaszban, amelyben élünk, az előremutató eszméket és magatartásformákat elsősorban a szocialista tudatban leljük fel. Ez a fogalmazás azonban túl elnagyolt és általános. A társadalmi tudatnak ez a szintje korunk szellemi világának az a része, amely fejlődése bármelyik szakaszán a kommunizmus eszményének szolgálatában áll. Olyan politikai ideológiáról van szó, amely programjában, taktikai és stratégiai maximumaiban és minimumaiban egy kommunista társadalom megvalósítását tűzi ki célul. Ennek a célnak sajátos vonatkozásban, de egyaránt alárendelődik jog és erkölcs, művészet és tudomány. A marxista filozófia így válik korunk szellemi kvintesszenciájává.

A szocialista tudat társadalmi dimenzióira és szerepére vonatkozó marxista felfogás szellemében pártunk állandóan utal a tudati tényezők, a kulturális forradalom fontosságára az új társadalom anyagi és szellemi építésének kiteljesedő szakaszában. Ez a teendő ma sokkal inkább előtérbe került, mint valaha, ahogy az ideológiai munka javítását célzó dokumentumok is tanúsítják. Nicolae Ceaușescu elvtárs 1971. novemberi exposéjában világosan rámutatott, hogy az előírányzott intézkedéseket az adott történelmi pillanat, társadalmunk fejlődési távlatai követelik meg: „Országunk fejlődésének új körülményei között az ideológiai nevelő tevékenység hatalmas erővé válik, a magas fokú szocialista öntudattal, széles kulturális látókörrrel rendelkező új ember kiformalása elsőrendű tényező a társadalom forradalmi átalakítására, a szocializmus és a kommunizmus felépítésére irányuló egész tevékenységben.”

A magas fokú szocialista tudat elsősorban a tudomány és kultúra általános és lendületes kibontakozását feltételezi. Szükség van egy olyan politikai jellegű meggyőződésrendszerre, amely lehetővé teszi a jelenkor egész politikai valóságának megértését a kommunizmus távlatából. Szükség van egy — a társadalmi haladást szolgáló — erkölcsi értékrendszer kimunkálására.

A szocialista tudatnak, bármely vetületében nézzük is, erjesztőként kell hatnia, az embert és az emberiséget átalakító erővé kell válnia. A tudati jelenségeknek nemcsak általában a társadalmi lét magyarázatában vannak különleges implikációi, hanem az egyéni lét meghatározásában is. A tudat és az öntudat, jóllehet kívülről determináltak, különleges szerepet töltenek be az egyéni létfeltételek körvonalazásában. Az ember egyéni lét-dimenziói elsősorban tudatdimenziók. Az egyén anyai, amennyit képes tudatosan befogni és tudatosan átélni. A tudatos életvitel az egyén

lehetséges világa és lényege. A többi csak az egyén lehetséges világának előfeltétele.

Tudatilag és tudatában az egyén véges lény, amely a végtelenhez méri önmagát. Olyan viszonylagos lény, mely az abszolútumra törekszik. Egyike ez az ember fő jellegzetességeinek, ama jegyeinek, amelyek által az ember mindegyre túllépi önnön korlátait. A végtelen és az abszolút felé íveléséből a konkrét ember nemcsak erejének tudatában tér vissza önmagához, de végességének, viszonylagosságának tudatában is. Tudja, hogy képtelen átfogni és megérteni azt a távolabbi mindenséget, amelyhez még viszonyítja önmagát.

A végesség tudata közvetlenül a haláltudatban nyilvánul meg. Kétségtelen: az ember tudja, hogy meg fog halni. Ebből kiindulva, egyes filozófiai irányzatok a haláltudatban fedezik fel az ember meghatározó jegyét, ezt tekintik az élet legfőbb, brutálisan abszurd perspektívájának.

A marxista filozófia, materialista és dialektikus szellemének megfelelően, az ember testi és lelki végességét természetesnek, rendjénvalónak, törvényszerűnek látja. Amennyire dialektikus az, hogy születünk (akár a filogenezis, akár az ontogenezis értelmében), éppannyira dialektikus az is, hogy meghalunk. Ilyen vonatkozásban is alávétjük magunkat a létezés törvényeinek. Csakhogy az ember ennek az alárendelődésnek folyamán elsősorban nem a halálra gondolt és gondol, hanem ellenkezőjére, az életre. Nem a halálba megyünk, hanem az életre törekszünk, az élet értelmét és eszményeit keressük.

A halál tudomásulvétele nem az élet értelmetlenségének, hanem éppen értelmének tudatára ébreszt. Végességünk tudata az élet értelmével való szembenézésre kényszerít. Ha nem élünk bármeddig, nem élhetünk bárhogyan sem, ha tudjuk, hogy meg fogunk halni, meg kell tanulnunk élni, értelmet adni az életnek.

Az élet értelme mindenekelőtt tudatjelenség, életünket boldognak vagy boldogtalannak érezzük. Az értelmes élet célirányult élet, s egyben a célok megvalósításának útja. Az élet értelméről folyó filozófiai viták rendszerint ellentétes célok ütközési területei. A célok meghatározása és kiválasztása során az egyéni tudatnak egész sor nehézséget kell leküzdenie. Honnan vegye a célokat? A történelmi eszményekből? A személyes szükségletekből és vágyakból? A gazdasági, politikai, erkölcsi értékek köréből? Az igazság, esetleg a szépség területéről? Ha a célok kitűzésében el kell kerülni a merev alternatívákat, akkor a célok harmóniájának mi a dialektikája?

Kicsi vagy nagy, felemelő vagy akár alantas célok csak tudatos próbálkozások után fogalmazhatók meg. Az emberi szubjektum cselekvően részt vesz körvonalazásukban, latba vetve a kiválasztásukhoz, a döntéshez, rangsorolásukhoz, értékelésükhöz szükséges valamennyi képességet. Az egyéni tudat eközben egyszerre determinált és szabad is, kötött is és független is. Hogy milyen értelmű és milyen mértékű ez a determináltság és függetlenség, kötöttség és kötetlenség, az mindazoknak a társadalmi és személyi feltételeknek a rendszeréből következik, amelyek között az egyén él és cselekszik. Bármely döntés legfőbb és legnehezebb mozzanatát a felelősségtudat adja. Az elkötelezettség jegyében a felelősségértetnek két, egymást többszörösen átfedő síkban kell mozognia: a saját boldogságáért vállalt felelősség síkjában és a mások boldogságáért vállalt

felelősség síkjában. Az altruizmus különböző formákat ölthet: a családi körből kilépve olyan nagyságrendű közösségekre is kiterjeszkeszhet, mint az osztály, nemzet, nép vagy éppen az emberiség. Az a természetes, ha társadalmi elkötelezettségében a tudat mozgása a társadalmi élet minél szélesebb területeit érinti.

Az önző, individualista életszemlélet nem egyeztethető össze a közösségi szellemmel. „El kell érniünk, hogy minden állampolgár a nemzeti vagyoni növelésének, az összes dolgozók élete felvirágoztatásának szentelje energiáját és képességeit; csak ily módon teljesebben ki külön-külön mindenkinek a boldogsága“ — olvassuk Nicolae Ceausescu elvtárs említett expozéjában.

A célok megvalósításához ki kell választani a megfelelő eszközöket. Ebből következik, hogy az emberi létfeltételek rendszerében az eszközök és célok dialektikája jelentős helyet foglal el. Ilyen értelemben a tudat előtt álló legnehezebb feladat az, hogy felmérje: mettől meddig cél valamely érték, és mettől meddig eszköz. A társadalmi értékek közül nem egyet (élet, ember, igazság, szépség, kötelesség) nehéz mereven besorolni egyik vagy másik kategóriába. Értékelésükhöz elengedhetetlenül szükségesnek bizonyul a dialektikus gondolkodásmód rugalmassága.

Az eszközök felhasználása és célra irányulása adja legáltalánosabb értelemben az alkotás mozzanatait. Az ember összes, testi és erkölcsi, megismerési és magatartásbeli dimenziója végső soron tetteiben jut kifejezésre, mindabban, amit lényegi erőivel átalakít. Alkotómunkájának eredménye különleges státust biztosít az ember számára, amelyben közvetlenül önmaga által létezhet, míg egyetemes létfeltételei révén csak közvetett léte van. Alkotótevékenységének eredményeként az ember nemcsak egy tőle független világgal találkozik, hanem egy olyannal is, amelyet ő teremt magának. Az ember szembesülése ezzel a magateremtette világgal különböző, ellentmondásos következményekkel jár: módosítja filozófiai nézeteit, az egyén másképp kezdi látni saját helyét a világban. Az egyén minden választásában, döntésében önmagát valósítja meg, saját lényegét juttatja kifejezésre. Az alkotás útján az ember felemeli önmagát, közelebb kerül nembeli lényegéhez, „kicsinyített istenné“ válik, amint azt a természettudós és esszéista Pierre Grassé mondaná (*Toi, ce petit dieu*. Paris, 1971).

Ugyanakkor azonban az ember önmagát megvalósítva tagadja is önmagát. Azzal, hogy feltár magának bizonyos lehetőségeket, lezár minden utat más lehetőségek felé. Amikor több lehetséges közül az egyik mellett dönt, leszűkíti választási körét. Felemelkedve önmagához, el is távolodik önmagától, a lehetséges után rugaszkodva, állandóan a valóságosba hull vissza. Bármilyen kitarotán törekszik is az elvontan létezőre, soha nem jut túl a konkrét létezőn.

Az ember és termékei világa közötti szembenállás dialektikáját (közömbös, hogy milyen jellegű és értékű termékekről van szó) az elidegenedés, illetve az elidegenedés megszüntetésének filozófiai fogalma fejezi ki. Az elidegenedésben tetten érhetjük, hogy az embert milyen formákban és milyen mértékben uralja és fokozza le saját termékeinek világa. Az elidegenedés az ember önmegvalósításának, az alkotómunkában való tárgyiasulásának negatív következményeire utal. Ezek a következmények valós életjelenségekből tudatjelenségekké lesznek. Az eli-

degenedés fájó, nyomasztó tudata tág teret tölt be az ember filozófiájában, szemléletmódjában, abban, ahogyan helyét a világban fogalmilag és magatartásbelileg értelmezi.

Az emberi lét alapvető feltétele nemcsak az, hogy elidegenedjen, és örökre ebben az állapotában maradjon. További alkotó tettekkel az ember kikemelkedik lefokozottságából, elesettségéből, kiküszöböli tevékenységének negatív következményeit, közeledik önmagához, lényegi mivoltához. Az elidegenedés megszűnésének dinamikája a választás, döntés, alkotás tetteinek pozitív következményeit emeli ki, megmutatja azt az utat, amelyen az ember önmaga felé halad, önmaga teljes megvalósítása felé. Ez a valóságos folyamat visszavetül a szubjektumban, és mint az elidegenedés megszűnése jelentkezik a tudatban. Az elidegenedés megszűnésének tudata és közérzete szárnyat ad az embernek. Lehetővé teszi eszményi és valóságos felemelkedését hiteles önmagához.

Az elidegenedés és megszűnésének dialektikája, mindazokkal a tudati elemekkel együtt, amelyeket magában foglal, az egyéni és társadalmi haladás egyik fő hajtóereje. Ez a dialektika teszi lehetővé, hogy az ember Prométheusszá váljék, és annak is tudja magát, Sziszüphoszként létezzen és ilyenként tudatosítsa önmagát. A *Prométheusz vagy Sziszüphosz* alternatívának nincs fedezete a valóságban. Az ember nemcsak az egyik vagy csak a másik, mert állandóan egyik is, másik is. Ennek a helyzetnek a megértése elengedhetetlenül szükségessé válik ahhoz, hogy az ember filozófiailag lássa önmagát. Egyik forrása ez annak a bölcs magatartásnak, amely az embert nem mutatja sem naivan boldognak, de abszolút boldogtalannak sem. A valóságos boldogság éppúgy, mint a boldogságtudat, dialektikusan színezett és árnyalt.

Kétségtelen, hogy társadalmi és egyéni megnyilvánulásainak síkján a tudat még sok más kérdést is felvet. Ezek megfogalmazása, vitatása és megválaszolása az általános-szociológiai és filozófiai-antropológiai elemzések feladata. Az itt érintett kérdések csak arra hívják fel a figyelmet, hogy a tudat jelenségének filozófiai elmélete nem állhat meg sem az ontológiai vetületek, sem a tudat gnoszeológiai funkcióinak, sem társadalmi megnyilvánulási formáinak elemzésénél, hanem vissza kell térnie az emberre közvetlenül vonatkozó filozófiai kérdések felvetéséhez és megvitatásához. Ebben az értelemben, az egzisztencializmustól, különösen a camus-i egzisztencializmustól eltérően úgy véljük, hogy az „érdemes-e megélni az életet vagy sem?“, „van-e vagy nincs az életnek értelme?“-kérdések nem egyedüli, igazán „komoly“ kérdései a filozófiának (*Le mythe de Sisyphe*. Paris, 1942).

Mi több, bármennyire komoly és filozófiai ezeknek a kérdéseknek a tartalma, a filozofálás nem kezdődhet velük. Ahhoz, hogy valamennyire komolyan is felvessük és megvitassuk őket, előbb „a világ dimenzióit“ és „a szellem kategóriáit“ kell nyomon követnünk — Camus szavaival élve. Csak ezek után mondhatunk elméletileg valami magvasat az emberről és problémáiról, helyéről és szerepéről a világban, az élet értelméről. A filozófiai elemzés csak végződhet, és semmi esetre sem kezdődhet filozófiai-antropológiai jellegű meggondolásokkal. Ha ez általában érvényes a filozófiai problematika struktúrájára, annál inkább érvényesítenünk kell, amikor a tudat sokszínű, szövevényes jelenségének elemzéséről van szó.